

Kora újkori térképészet-történet – társadalomtörténet – hadtörténet

Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években. / Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmässige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570.

Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2011. 94 + 108 oldal (+ 32 színes képmellékleti oldal) + 1 DVD.

A grammatikus, író Terentianus Maurus sokszor idézett szavai – „habent sua fata libelli” – többszörösen is igazak az ismertető kötetre. Pálffy Géza szakmai pályájának korai szakaszától érdeklődik az oszmánok elleni határvédelem had-, közigazgatás- és társadalomtörténeti kontextusába integrált haditérképészet témája iránt. 1999-ben, majd javított, bővített kiadásban 2000-ben összegző művet jelentetett meg a magyarországi határvidék 16–17. századi haditérképészetéről. E munkájában a 16. századi eredmények bemutatásánál áttekintette a korai nyomtatott mappákat (például Johannes Cuspinianus, Lázár deák, Wolfgang Lazius, Giacomo Gastaldi térképeit), majd az 1560-as évektől szisztematikusan kiépített új védelmi övezetek történetébe ágyazva szólt a Habsburg Monarchia központi hadi igazgatási szerve, a bécsi Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) által kezdeményezett, illetve kompetenciájába összefutó, a határvidékek természetföldrajzi sajátosságainak megismerésével, a védelmi övezetek kiépítésével kapcsolatos hadi-térképészeti munkákról. Már ebben az összefoglaló kötetben – döntően a külföldi és hazai szakirodalom kiterjedt áttekintése alapján – kitért a magyar várkutatásban is jól ismert Angielini-féle térképekre.¹

A magyar, horvát, osztrák, román, szlovák és szlovén had- és művészettörténet-írás, várkutatás már közel egy évszázada használja a magyar- és horvátországi váralaprajzokat, oldalnézeti ábrázolásokat tartalmazó úgynevezett drezdai, karlsruhei és bécsi mappákat, amelyeket az eddigi térképészet-történeti kutatás – a drezdai példány alapján – Nicolò Angielini nevéhez kötött. Szathmáry Tibor már 1993-ban felfigyelt arra, hogy a kortárs forrásokban egy bizonyos

¹ Pálffy Géza 2000: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. 2. jav., bőv. kiad. Pápa, 11–56.

Natale Angielini neve is előfordul (az 1565. évi Szatmár körüli harcok ábrázolása kapcsán). Ezt a szórványadatot azonban mind ő, mind a későbbi osztrák művészettörténeti (Katharina Podewils), illetve hazai térképészet-történeti kutatások (Török Zsolt) eltérő vagy tévesztett névírást feltételezve ugyanazon személlyel, Nicolo Angielinivel azonosították. Csupán az olasz térképészet-történet (Emérico Morpurgo) jelzett – magyarázat nélkül – két személyt. A témakör nemzetközi szakirodalmának tiszteletet parancsoló ismeretével felvértezve, kiterjedt autentikus forráskutatás nyomán Pálffy Géza bravúros megoldást kínált a rejtélyre: igazolta, hogy mindkét név valós személyt, méghozzá egy testvérpárt takar. Natale és Nicolo pályafutásának rekonstruálásával igazolta a két várépítész Angielini párhuzamos magyarországi működését, a családi kapcsolatok feltárásával pedig az eddigi ismereteket új irányba terelte: Natale Angielini Paulo nevű fiával, s az ő 1575. évi egri tevékenységével az Angielini család következő, Magyarországon működő generációjára mutatott rá.²

Ahogy e tanulmány végén, úgy a Castrum Bene Egyesület 2006. május 26–27-én Győrben, „A várkutatás írott és képi forrásai” tematikával megtartott konferenciáján is azt jelezte Pálffy Géza, hogy az Angielinik hadi-térképészeti családi vállalkozását a várható nemzetközi érdeklődésre való tekintettel is önálló kötetben dolgozza fel.³ A kézirat kiadását a térképekre specializálódott Kartofil Kiadó vállalta fel; 2007-re nyomdakész állapotba került a most megjelenttel azonos című, lektorált kézirat, azonban az akkori megjelenést a térképanyag közlésének jogi-pénzügyi vonatkozásai megghiúsították.⁴

Ezért is felettebb örömteli, hogy a fél évtizedre abbamaradt vállalkozás kézírata az eltelt idő során folytatott új kutatások és a legújabb nemzetközi szakirodalom eredményeivel kiegészülve 2011 során megjelenhetett a Magyar Országos Levéltár kiadásában. Ahogy a könyv címléírása is jelzi, a nemzetközi érdeklődésre való tekintettel a mű bilingvis formában, nagyon ötletes szerkesztéssel egy kötetben, magyar nyelven és teljes terjedelmű német fordításban látott napvilágot. A két eltérő nyelvű szöveget az Angielini család mappáiról készült színes táblák két ív terjedelmű melléklete választja el egymástól.

A szerző az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara 1570-ből fennmaradt iratnyilvántartó könyvei, valamint az ugyanezen évből hozzáférhető hadi fizetőmesteri számadáskönyv alapján tudta biztosan tisztázni, hogy a két Angielini fivér, Natale (Nadal) és Nicolo (Nicolai/Nicolaus) közel egy időben dolgozott a bécsi udvar szolgálatában a magyar- és horvátországi végek felmérésén,

² Pálffy Géza 2005: Egy XVI. századi térképtörténeti rejtélyünkről: az Angielini várépítész-testvérek a horvát-szlavón és a magyarországi végeken az 1560–1570-es években. In: Hausner Gábor et al. (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére*. Budapest, 479–491.

³ Az előadás tanulmányváltozata sajnos a konferenciakötetben nem jelent meg: Székely Zoltán (főszerk.) 2006: *Arrabona* 44. 2. (A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei.) Győr.

⁴ Ezúton szeretném Pálffy Gézának megköszönni a 2007. évi kézirat elolvasásának lehetőségét.

feltérképezésén egy másik itáliai származású várépítész testvérpárral, a Baldigara fivérekkel (Ottavio és Cesare)⁵ együtt.

A legújabb kutatások a milánói származású Natale Angieliniről az 1557–1574 közötti évekből hoznak adatokat. Natale 1557-ben még a belső-ausztriai tartományokat kormányzó Károly főherceg grazi udvarában szolgált; 1563 végén már építőmesterként II. Miksa, I. Ferdinánd király 1564 júliusában trónra lépő fia és utóda (1564–1576) fogadta a szolgálatába; 1565 késő tavaszán pedig már a kor kitűnő hadvezére, katonai teoretikusa, Lazarus Freiherr von Schwendi kassai generális (1565–1568) táborában találjuk. Az év végén Károly főherceg utasítására Friaulban, majd 1566-ban már Bécsben tartózkodott. Tevékenysége jól rekonstruálható az ez évtől kiállított útlevele és az elmaradt fizetései ügyében írt folyamodványai alapján. Így például 1569–1571 között többször járt az 1568-ban a Nádasdy családtól átvett, modern erődítménnyé kiépülő Kanizsán – 1571 nyarán itt ismeretlen okból börtönbüntetést eredményező konfliktusba is keveredett egy bécsi polgárral –, 1570-ben a győri főkapitányság területén tartózkodott. Később is megfordult Felső-Magyarországon (1572), miképpen 1572–1574 között a bányavidéki végeken is. Várszemléi során – a legnevesebb itáliai építészekhez, Ottavio Baldigarához, Pietro Feraboscóhoz hasonlóan – más várépítő mesterekkel, így 1569-ben Giulio Turcóval is együtt dolgozott. Natale elismertségét jelzi, hogy 1569-től magasabb rangú várépítészként szolgált, így 1572-ben joggal (bár sikertelenül) pályázott a horvát-szlavón végek főépítési tisztjére. 1573-ban végül a bányavidéki főépítési tisztet nyerte el, de valószínűsíthetően 1574. május második felében, június elején meghalt. Munkája során foglalkozott az erődítések vizsgálatával, résztervezésekkel és kivitelezésekkel is. Munkásságát két, Susanna nevű feleségétől született, felnőttkort megért fia közül Paolo folytatta, aki maga is több végvidéktérképet készített, de várépítőmesterként jelenlegi ismereteink szerint csupán 1575 márciusában tűnik fel: a tapasztalt építőmesterrel, Bernardo Magnóval ekkor Egerben tevékenykedett.

Nicolo Angielini életútjáról eddig az 1566–1577 közötti esztendőkből vannak adataink. 1566-ban II. Miksa Győr alatti táboráról készített egy rajzot. Valószínű, hogy már ekkor császári és királyi szolgálatban állt, amit egy 1567. júliusi parancslevél egyértelműsít. Pályáját feltehetően szintén Károly főherceg udvarában kezdte, de ahogy jelzésre került, minden bizonnyal már 1566 előtt a magyarországi végeken teljesített szolgálatot. Késedelmes fizetésfolyósításai, illetve útlevelei alapján ő is különféle várfelmérő bizottságokban vett részt. 1570 tavaszán rendes építőmesteri zsoldért folyamodott, amit Natale fivére már 1569 júliusától megkapott, de ő a rangosabb építőmesteri szolgálatot 1571 késő tavaszán sem nyerte el, ami miatt pár esztendőre visszatért Itáliába. 1577 februárjában jelentkezett újra építőmesteri szolgálatra, és ekkor a régóta vágyott tisztséget a Haditanács rögtön meg is adta neki. Állomáshely nélküli, bárhová kirendelhető épí-

⁵ Ennek bemutatására: Domonkos György 2000: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) Budapest.

tőmesterként 1577 májusában már a Délnyugat-Dunántúl kiépülő kulcsvára, Kanizsa erődítéséről írt közös jelentést Pietro Feraboscóval és Ottavio Baldigarával. Augusztusban a Bécsben szolgáló építőmesterek lajstromába vették fel, de ezt követően a neve nem bukkan többé fel sem a bécsi kamarai, sem a haditanácsí iratanyagban; így nem zárható ki, hogy véglegesen hazautazott Itáliába. Nevét mind fivérénel, mind unokaöccsénél jobban megőrizte Győr 1566. évi ábrázolása, a karlsruhei atlaszban szignált Felső-Magyarország mappája, valamint a drezdai albumban található, ugyancsak szignált Magyarország-térképe.

A csekély számú, olykor sematikus szórványadat alapján elkészített életút-rekonstrukciókhoz Pálffy Géza plasztikus társadalmi közeget rajzol fel, bemutatva a testvérpár e térségben dolgozó itáliai építőmesterekkel (például a sienai származású Giovanni Sallustio Peruzzival), az összetett monarchia központi hivatalviselőivel (például Franz von Poppendorf bécsi főhadszertárnok, magyarországi erődítési főbiztossal) és vezető katonai tisztségviselőivel (például Majthényi László kiskomáromi kapitány, megbízott kanizsai főkapitánnyal) kialakult kapcsolatait is. Ez a kiterjedt információs anyag adja a szerző által megfogalmazott feltételezések hátterét.

A kötet második nagy szerkezeti egysége az Angielini család térképészeti tevékenységével foglalkozik. Míg az eddigi kutatás egyedül Nicolo térképészeti tevékenységéről tudott, Pálffy életutakat végigkövető, szisztematikus munkája – a kutatók generációja által átörökített kép helyett – egy 16. század közepi családi vállalkozást rajzolt fel. Mindennek a bizonyítására bécsi források alapján mind Natale (1569), mind Paolo esetében (1574) több térkép, illetve az utóbbi esetében egy „szép művészi alkotás” megbízásra történt elkészítését igazolta. Paolo neve 1575-ben mint határvidékek rajzolója is felmerült a forrásokban.

Ezt követően a szerző az Angielini-térképeket had-, köz- és kultúrtörténeti események kontextusába ágyazva veszi sorra, megvilágítja azok keletkezési körülményeit, újraazonosítja szerzőségüket. Az 1564. évi horvát és szlavón főkapitányságok végvárrendszerét bemutató térképeket egyértelműen Natale Angielini munkájaként határozza meg, amit az életrajz, a köztörténet, illetve a filológiai vizsgálat adatain kívül a kortárs Zsámboky János (Johannes Sambucus) 1573-ban megjelent Illyricum-térképének ajánlása külön is megerősít. Hasonlóan összetett szempontrendszeren alapuló, analitikus vizsgálattal mutatja be Pálffy Géza az Angielini családtagok felső-magyarországi határvidéken rajzolt mappáit is. Hangsúlyozza, hogy az 1565-ös Szatmár környéki térkép elkészítése Lazarus Freiherr von Schwendi felső-magyarországi főkapitány hadjáratához, a Tisza vidéki várak visszafoglalásához kapcsolódott, és a hadisikereket örököltte meg II. Miksa számára. A különböző mappákban fennmaradt felső-magyarországi térképek összevetése révén a különböző családtagok által készített, más-más gyűjteményben fennmaradt másolatokra is rámutat (például míg a mára elveszett eredeti Natale vagy Nicolo munkája – bár a közös szerzőség sem kizárható –, addig a bécsi atlaszban fennmaradt, a többinél jóval díszesebb mappát minden bizonnyal már Paolo készítette). Hasonló alapossággal, az eltérő

változatok analizisével mutatja be a kanizsai főkapitányságról, valamint a bánya-vidéki végekről fennmaradt mappákat, azok egymáshoz való viszonyát, valamint a Csalló- és a Szigetközről készült, végvárvidékiekhez hasonló térképeket. E bemutatás végén külön ki kell emelni: Pálffy Géza az Osztrák Nemzeti Könyvtár Térképtárában Natale Angielini eddig ismeretlen, a születőben lévő kanizsai főkapitányságról készített határvidékmappáját találta meg. A szerző részletesen foglalkozik a térképeken túl egy kitűnő forrásadottságokkal rendelkező, Nicolo Angielinitől ránk maradt művészi szintű Veszprém-alaprajzzal, amit az itáliai mester 1570 májusa előtt készíthetett el.

Az egyes térképek, térképészeti munkák bemutatását követően Pálffy Géza a végvidéktérképeket és a Nicolo Angielini-féle Magyarország-mappát tartalmazó három atlasz (bécsi, drezdai, karlsruhei), valamint a határvidékmappák nélküli változatok (bécsi, drezdai) keletkezési körülményeit, egymáshoz való viszonyát vázolja fel. Hangsúlyozza, hogy az Angielinik reális családi vállalkozásban, egymás térképeit többször átdolgozva készítették el a korunkra fennmaradt úgynevezett Angielini-térképeket, amelyeknek a kötet részeként táblázatba foglalt „genealógiája” is elkészült. Egymásra épülő munkájuk rendszeres javításokat tartalmazott. Tevékenységük a magyar és horvát hadszíntéren aktív várépítő mesterek közötti egyfajta munkamegosztásra is felhívta a figyelmet: így például a Baldigara testvérek az erődítménytervezésre, Giulio Turco a későbbi hadmérnökök elődeként várfelmérési rajzok készítésére specializálta magát. Az Angielinik munkásságában a 17. század második felétől önálló mesterséggént funkcionáló haditérképészek 16. századi elődeit lehet látni, olyan személyeket, akik elsősorban a végvidéki főkapitányságok feltérképezésére, a végvárövezet-mappák megrajzolására szakosodtak.

A kötet függeléke a bécsi váratlasz 1574 tájáról származó bevezető szöveget tartalmazza. A munkát a felhasznált források és a szakirodalom kiterjedt jegyzéke, valamint hely- és személynévmutató zárja. A forráskutatás kiterjedtségét kitűnően illusztrálja, hogy a primer forrásfeltárás a központi hazai gyűjteményeken kívül (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Országos Széchényi Könyvtár) az osztrák állami levéltárak teljes körét, a Szász Állami Levéltár Drezdai Főlevéltárát, a Baden-Württembergi Tartományi Levéltár Karlsruhei Levéltárát, valamint a Firenzei Állami Levéltárat is érintette.

A kötet melléklete egy DVD, amelyen egyrészt elektronikus formában elérhető a mű magyar és német nyelvű szövege, másrészt megtalálható a két ív terjedelmű színes melléklet. Ez utóbbi által egy olyan, további kutatásokra ösztönző elektronikus forráskiadás valósult meg, amely egyaránt nagy fontosságú közép-európai, valamint hazai mikro- és regionális léptékekben. Bizton állítható, Pálffy Géza az Angielini család térképészeti munkásságát feldolgozó, térképészeti forrásokat közreadó, interdiszciplináris vizsgálaton alapuló kötete nemcsak hazai, de közép-európai tudományos jelentőséggel bír.

Dominkovits Péter